

УДК 94(477.54) «1850/1900»

В. П. ПОТОЦЬКИЙ, канд. іст. наук, доцент ХНУ ім. В. Н. Каразіна

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СЕКТИ ХЛИСТІВ НА СЛОБОЖАНЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті, на підставі широкого кола джерел, зроблено спробу виявити та проаналізувати особливості розвитку секти хлистів на Слобожанщині в другій половині ХІХ століття, зокрема, акцентується увага на історії харківського хлистівства..

The thesis deals with the problem of religious sects development in Kharkiv Province in the late XIX century. Special attention is paid to the following aspects: the appearance of religious sects of khlysts and spiritual spadones, the dynamics and the main factors of their development, the character of sectarians relations with the state bodies, Russian Orthodox Church and its community in Kharkiv Province.

Історія православного або так званого «містичного» сектантства є важливою складовою релігійного життя в Україні. За умов офіційного статусу Руської Православної Церкви (далі – РПЦ) та її монопольного права на опіку-

вання духовними потребами населення в народному середовищі з'являлися прихильники різноманітних сект і ересей. Найбільш численною серед них була секта «Людей Божих», яку православні місіонери назвали хлистівською.

На жаль, на сьогодні відсутні будь-які дослідження як з історії секти хлистів на Харківщині, так і в цілому в Україні. Можна відзначити лише роботи дореволюційного дослідника Т. І. Буткевича [1], радянського історика О. І. Клібанова [2], сучасних українських релігієзнавців А. М. Колодного та П. Л. Яроцького [3], російського літературознавця та філософа О. Еткінда [4], американської вченої-етнолога Л. Енгельштейн [5].

Досить складно відобразити становище хлистівської секти в межах Харківської губернії в 2 половині ХІХ ст., оскільки офіційні джерела того часу взагалі не згадають про неї. Сучасні вчені А. М. Колодний та П. Л. Яроцький у своїй праці "Історія релігії в Україні" називають Слобожанщину в переліку місцевостей, де хлистівські "човни" з'явилися ще в ХVІІІ ст. [3, с. 312–313]. Ми погоджуємося з цією думкою, оскільки, за логікою подій, христовівіство, як певною мірою материнська течія по відношенню до скопцтва, повинно було з'явитися раніше за останнє або, як мінімум, одночасно з ним. Скопці ж були відомі на Харківщині з самого початку ХІХст. Будучи завжди більш масовим, ніж рух скопців, хлистівство часто відіграло роль певної опори для "білих голубів" (скопецька самоназва). "Чернецький орден", як часто називали скопців, міг отримувати від братніх, схожих на них догматами та церемоніалом, сект матеріальну допомогу і, головне, нових adeptів у свої "човни".

Відсутність писемних свідчень про наявність у ХVІІІ ст. на території Слобідської України секти хлистів можна пояснити декількома чинниками. Основною ознакою приналежності до секти скопців для влади завжди залишалося фізичне оскоплення, лише у випадку підтвердження такого факту могли бути застосовані карні заходи [6, арк. 17; 7, арк. 1–2]. Разом із цим, чиновники МВС не виявляли бажаної активності при пошуках цих сектантів. Хлисти, які не проходили через хірургічну операцію, взагалі мали небагато шансів бути затриманими. Звичайні, зовні глибоко віруючі люди, часто найкращі християни парафії, вони не викликали підозри. Однак вони відрізнялися від інших деякими звичками: не пили горілки, не палили тютюну, не лялися, не носили прикрас, не брали участь у сільських святах, не мали дітей. Звичайні православні священики із причини відсутності будь-якої літератури про цю секту також не могли впевнено стверджувати, що хтось з парафіян є хлистом. Таким чином, будь-які неоскоплені знайомі скопців залишалися поза увагою офіційних спостерігачів та їхні прізвища не потрапляли до документації.

Судовий процес 1847 р. над 38-річним Нестором Сомковим зі слободи Попівка Старобільського повіту відкрив нове явище в історії слобожанського сектантства: була викрита хлистівська група. Серед зв'язків скопця Н. Сомкова слідство виявило 77 підозрілих молодих хлопців та дівчат віком від 20 до 30 років. У них провели обшук, за результатами якого всіх було при-

тягнуто до суду за звинуваченням у приналежності до молоканської секти [8, арк. 4–5]. Усі вони були мешканцями слободи Попівка та міста Старобільська. Суд віддав Н. Сомкова в солдати та відправив на Закавказзя, а інших підозрюваних через відсутність у них фізичних пошкоджень залишив на волі під наглядом духовного керівництва, рівно як і їхні родини [8, арк. 20]. У даному випадку викритого співробітництва скопця із хлистівським "човном" вражає співвідношення сектантів: один "білий голуб" об'єднав навколо себе 77 молодих людей, які, напевно, готувалися до "вогняного хрещення".

Уперше хлисти, саме під такою назвою, згадувалися у зв'язку із порушенням у 1854 р. кримінальної справи проти еретиків Валківського повіту, який очолював Є. Сапега [9, арк. 1–10]. Декілька сектантів заарештували, але суд не зміг довести їхньої провини [9, арк. 45–47]. Солдат у відставці Є. Сапега поширював хлистівське вчення в місті Валки, а його однодумці селяни М. Макаренко та Г. Бреславець – у селі Ков'яги на хуторі Старо-Валківському [11, с. 563]. Слід зробити висновок, що хлисти з'явилися на Харківщині приблизно на межі XVIII та XIX ст., але довгий час перебували в глибокому підпіллі, виходити з якого деякі представники секти почали лише у 1850-ті рр. Головною причиною конспіративного режиму, у якому діяли секти хлистів та скопців, була небезпека, що загрожувала їм із боку уряду. Останній уважав дані релігійні об'єднання надто шкідливими як для простих громадян, так і для РПЦ.

Наслідком внутрішніх перетворень у секті "білих голубів" стала поява релігійних об'єднань зі скопецькою догматикою та церемоніалом, однак без жодного фізично оскопленого адепта. У Харківській губернії, починаючи з 1870-х рр., були дуже поширені такі "човни", більше того, можливо, саме в зв'язку з цим класичні скопці-ортодокси майже зникають із релігійного життя регіону як впливова сила й впевнено з'являються знову лише після 1905 р. Найбільш типовим прикладом подібних об'єднань нового типу був "човен" О. Сухотіна, що об'єднав усі хлистівські громади Валківщини. У даному випадку ми маємо змогу вказати точну дату заснування нової релігійної організації, а не час викриття її поліцією або духовенством. Напевно відомо, що в 1870 р. із м. Миколаєва Херсонської губернії на хуторі Мирошников Валківського повіту прибув штабс-капітан у відставці, колезький реєстратор О. Сухотін, майбутній керманіч великого хлистівського "човна". Сам факт приїзду проповідника є переконливим доказом прагнення до прозелітизму. Однак ми не можемо називати О. Сухотіна засновником громади в цій місцевості, оскільки там уже певний час (згідно з документами, як мінімум один рік) існувало сектантське угруповання під назвою "Спасительне життя", що очолював Г. Хухрянський. У це об'єднання входило декілька селян [12, арк. 23]. На цей раз мало місце визнання одним хлистівським "пророком" проповідницьких якостей та авторитету іншого, оскільки згідно з демократичними традиціями цієї секти ніхто не міг заборонити простим віруючим оби-

рати собі духовного лідера. 60-річний стовбовий дворянин О. Сухотін приїхав разом із двома жінками, яких він називав "пророчицями". Об'єднання приїжджих із місцевими сектантами відбулося на взаємовигідних засадах. О. Сухотін став керманічем "човна", Г. Хухрянський – його помічником, до того ж "радіння" спочатку відбувалися в будинку останнього, а його донька Ганна 18 років була названа "пророчицею". О. Сухотін за короткий термін збільшив кількість прихожан свого імпровізованого молитовного будинку до 40 осіб [12, арк. 23].

Місцеве православне духовенство непокоїли підозрілі зібрання. Священик І. Бакановський просив родичку Г. Хухрянського Євдокію вступити до секти з метою збирання інформації [12, арк. 23]. Як бачимо, православне духовенство в боротьбі з єресями у своїх парафіях вдавалося до різноманітних прийомів, навіть до упровадження своїх агентів у секти. Євдокію Хухрянську разом із її чоловіком дисиденти із задоволенням прийняли до громади. Урочистий вступ неофітів до "човна" супроводжувався досить цікавим церемоніалом, що згодом православними місіонерами було визнано як скопецький. Чоловіки та жінки в довгих білих сорочках, тримаючи в руках запалені свічки та рушники, стояли по різні боки від входу. Особливої уваги заслуговує клятва на вірність секті, що вважалася головною запорукою від зради організації та була поширена як серед скопців, так і серед хлистів. Наведемо її текст мовою оригіналу, щоб не втрапився колорит: "Поручаюсь и обяуюсь, хоть головушку сложить, а веры не отложитъ, претерпеть гонение, биение, темничное заключение, никуда по мирским беседам не ходитъ, скоромного не есть, с мужем (женою) греха не имеетъ" [12, арк. 24]. Як бачимо, обряд вступу до секти був максимально спрощеним, що робилося, на нашу думку, з метою заохочування неофітів. Тобто на той час ці сектанти за головну мету могли вважати поширення та збільшення організації.

Пізніше, у 1874 р., О. Сухотін взяв в оренду у валківського поміщика фон Циглера велику ділянку землі біля хутора Бригадирського [13, арк. 5]. Там йому "брати" збудували велику землянку, де далі й відбувалися "радіння". Із цього виходить, що секта невпинно збільшувалася, знаходилася у відносній безпеці та володіла значними коштами. До землянки О. Сухотіна вночі перед суботою, неділею та святами приходили люди не лише з найближчих хуторів, а й із Ков'ягів та Валок. Хлистівські громади утворилися ще наприкінці 1880-х рр. [13, арк. 8]. Під час "радінь", які докладно описала Є. Хухрянська, практикувалося співання духовних пісень, акафістів, водіння "кола", тобто невпинний біг навколо "пророка" окремо чоловіків та жінок. Колезький реєстратор казав, що так "ангели літають" [13, арк. 9].

О. Сухотін піклувався також про матеріальне забезпечення організації. Є. Хухрянська розповіла, що вони із чоловіком, як усі інші, повинні були "...надати панові 2 мішки борошна, 2 – жита, 2 – гречки та один карбованець з родини щорічно" [12, арк. 8]. Із селянина П. Бондаря за вступ до "човна"

взяли цілих 5 карбованців [12, арк. 9]. Головний "пророк" охоче позичав гроші своїм послідовникам та приймав їх до себе на роботу [12, арк. 10]. Отже, О. Сухотін улаштував своє фінансопостачання в межах секти, що, звичайно, забезпечувало її життєздатність. Взаємодопомога та авторитет панадворянина полегшували агітаційну роботу хлистів. Простим селянам вони розповідали, що "...ведуть спасительне життя, йдуть вузьким тернистим шляхом, як Спаситель, і все терплять. І як Спаситель Небесний керує ангелами, так керує ними пан" [12, арк. 9]. Можливо, ці сектанти хотіли використати певну ностальгію, що відчували деякі селяни за минулими часами, коли пани повністю за них відповідали.

Робота агітаторів із пошуку прозелітів мала вражаючі результати – послідовників О. Сухотіна, за підрахунками православних священників, було в межах повіту до 1700 осіб [11, с. 565-566]. Важко судити, наскільки ця цифра відповідала дійсності, однак нам відомо, що місіонери були не схильні перебільшувати кількість сектантів у власній єпархії, скоріше навпаки. У будь-якому випадку мала місце народна симпатія до О. Сухотіна. Під час судового процесу проти всього активу секти, що розпочався після офіційної заяви Є. Хухрянської (її побив чоловік за доповіді священнику та спроби вийти із секти) та П. Бондаря, вирок колегії присяжних засідателів виносили тричі. Перший раз присяжні, серед яких переважно більшість склали селяни, виправдали "пророка". Другий раз після апеляції Священного Синоду склад колегії було змінено: там майже не залишилося селян і О. Сухотіна засудили до ув'язнення. Лише третій склад колегії, де знов селяни були в більшості й який скликав після скарги адвокатів, остаточно виправдав колишнього штабс-капітана [13, арк. 181]. Прості люди співчували О. Сухотіну; можливо, цьому сприяв факт, що його вважали народним лікарем [12, арк. 10]. Як нам здається, зміни, що відбулися в середовищі "людей Божих", мали свої результати: у православних ставлення до "нових скопців" ставало більш поміркованим.

Той факт, що О. Сухотін та його послідовники були "духовними скопцями", у нас не викликає сумнівів. Одна з причин виправдувального вироку суду була нездатність експертів чітко визначити характер секти О. Сухотіна. Версій щодо цього було дуже багато. Священик І. Бикановський називав їх "шалопутами". За офіційною судовою документацією, вони проходили як мар'янівці, або "Апостольська згода" [12; 13; 15]. У народі цих сектантів звали "шаплишниками", оскільки вони ніби танцювали навколо діжки з водою, яку в тій місцевості називали "шаплишок" [12, арк. 279]. Фахівці з сектантства від Харківської духовної консисторії були схильні вважати прихильників О. Сухотіна скопцями, або хлистами – "...нижчим ступенем скопецтва" [12, арк. 277]. Логіка цього висновку досить показова, місіонери наводили таку аргументацію: скопцям притаманні назви "пророк", "батюшка", зібрання вночі перед неділею, білі рушники, звертання один до одного як до "брата" та "сестри" [12, арк. 279]. Відзначимо, що такі ж ознаки тогочасна література

визначала як хлистівські. Деякі висловлювання О. Сухотіна під час "радінь", безумовно, відносяться до скопецької традиції, наприклад: "подпоясаться золотым пояском", що за жаргоном "білих голубів" означало "приховувати вчення", або вірш "Елечи во Христа креститесь, во Христа обратитесь! Аллилуя!" [12, арк. 277]. Як свідчила Є. Хухрянська, послідовники О. Сухотіна співали пісні з популярної книжки Ліванова "Раскольники и острожники", що були розміщені в другому томі на сторінках 347-373 та мали назву скопецьких [12, арк. 26]. Таким чином, виходило, що за прямими та непрямими ознаками "човен" О. Сухотіна був скопецьким. Але судова медична комісія знайшла керманича цілком здоровим. Отже, перед нами постає знайоме явище: нескопці, які сповідували скопецьку ідеологію. Тобто ця багаточисельна секта являла собою об'єднання нового типу, дуже пристосоване до ведення агітаційної роботи та майже недосяжне для карних органів.

Діяльність О. Сухотіна та посилення руху "людей Божих" у регіоні, що безперечно було пов'язане з його ім'ям, дали сильний поштовх для подальшого поширення хлистівських ідей. У штабс-капітана було багато помічників, які відрізнялися енергією та володіли значними коштами. Одним із найталановитіших проповідників був І. Крашаниця, селянин селища Сніжков Кут Валківського повіту. Він дуже цікавився забороненими релігійними вченнями, тому здійснив подорож по "човнах" Кавказу, Херсонщини, Катеринославщини [11, с. 565–566]. До того ж він володів комерційним хистом, мав шинок, баштани а, головне, машину для молотіння. І. Крашаниця багато їздив по селах, робив селянам безліч різних послуг і, як наслідок, був серед них дуже популярним [11, арк. 565–566]. Звичайно, багато хто із числа вдячних йому православних згодом приєдналися до "човна" О. Сухотіна. Як бачимо, свої сили І. Крашаниця та подібні до нього агітатори спрямовували на залучення до секти нових людей, які прийняли хрещення за православним обрядом. У цьому полягає головна різниця між діяльністю хлистів та духовних скопців у 1870-х рр. та діяльністю старообрядців у 1860-х рр. Останні, як ми пам'ятаємо, мали собі за мету повернути в розкол природних старовірів, що відійшли до РПЦ.

"Човен" О. Сухотіна був найбільшим у губернії, однак у ті ж самі 1870-ті рр. подібні громади діяли й у інших місцевостях. У слободі Котельві Охтирського повіту існувала хлистівська група під керівництвом Я. Перебийніса, про яку писали, що вона постійно збільшувалася [16, арк. 10]. У селі Озерянка Харківської губернії відставний солдат Є. Сапега, який ще в 1850-х рр. заснував у місті Валках секту, а у 1870 р. утворив новий невеликий "човен" [17, арк. 1–2]. Інший солдат П. Кушнір, який у 1878 р. повернувся зі Ставропілля у селище Вільшани Харківського повіту, почав проповідувати селянам незвичне релігійне вчення та збирати їх у себе вдома вночі [18, арк. 6]. А селянин хутора Луб'янка Старобільського повіту І. Жадановський, який був неоскоплений, зберігав у себе велику кількість рукописів із запові-

том К. Селіванова, піснями, легендами "білих голубів" [16, арк. 29–30]. При цьому він також мав певну кількість послідовників.

Загалом у цих організацій є деякі спільні риси: по-перше, Є. Сапега, П. Кушнір приїздили з інших місць, тобто можемо стверджувати, що саме в 1870-х рр. вони заснували свої "човни", яких раніше не існувало; по-друге, усі названі громади, як зазначали місцеві священики, мали тенденцію до збільшення, що свідчить про їхню популярність; по-третє, у двох випадках, у слободах Котельва та Вільшана, місіонери, які приїхали для роботи з дисидентами, не знайшли жодних ознак сектантства, що може означати високий рівень конспірації релігійного підпілля.

Таким чином, можемо припустити, що й до 1860-х рр. на Харківщині зберігалися окремі осередки секти "людей Божих", але вони перебували в прихованому стані, тому піднесення слобожанського дисидентства, що мало місце у пореформені роки, можна охарактеризувати як спробу легалізації таємних релігійних угруповань.

У 1870-х рр. "люди Божі" змогли змінити цю досить небезпечну для них ситуацію. Утворивши новий рух – так званого "духовного скопечтва", вони винайшли своєрідний симбіоз ефективної ідеології, привабливого церемоніалу та відносно безпечної практики, що зробило цю течію досить прийнятною для тих людей, котрі прагнули духовної альтернативи РПЦ, але були не готові відкрито розірвати стосунки з офіційною церквою. Досягнувши певного компромісу, хлистівство й скопечтво об'єднали свій потенціал та в 1870-х рр. звернулися до активної прозелітичної діяльності, яка на Харківщині мала величезний успіх.

Важливим чинником, що визначив дану локальну перемогу "людей Божих", була відсутність ефективних перешкод із боку РПЦ та уряду. По-перше, духовенство в 1870-х рр. активно займалося боротьбою зі старообрядництвом, яке не приховувало своєї сектантської сутності. Священики ініціювали обшуки, закриття молитовних будинків розкольників, реквізицію культових речей сектантів, громадські вироки селян про виселення старообрядців за межі губернії. Таким чином, більшість активних представників духовенства були зайняті на цьому напрямі, не вдаючись у таємні рухи "людей Божих". По-друге, ті з числа священиків, хто проводив розслідування, навіть агентурну роботу, проти хлистів та скопців, не були достатньо обізнані в догматах та історії цих сект, тому вони не могли переконливо виступати в якості експертів під час слідчих дій та судових процесів. По-третє, світська влада, перш за все поліція, у більшості випадків не задовольнялася тими речовими доказами, що отримувала від свідків, священиків та під час обшуків. Навіть за наявності бажання прокурорських чиновників покарати сектантів у 1870-х рр. це було досить важко зробити, оскільки впроваджений після реформ суд присяжних майже ніколи не отримував головних аргументів провини підсудних, а саме – добровільного зізнання та факту фізичного пошкодження. Тому більшість

кримінальних справ або суди по цих справах закінчувалися для сектантів виправдувальними вироками, що, звичайно, лише збільшувало їхній авторитет та пропагандистський потенціал.

Список літератури: 1. *Буткевич Т. И.* Обзор русских сект и их толков. – Харьков: Тип. губ. правления, 1910. – 610 с. 2. *Клибанов А. И.* История религиозного сектантства в России (60-е гг. XIX в. – 1917 г.). – М.: Наука, 1965. – 348 с. 3. *Історія релігії в Україні: Навч. посібник / За ред. А. М. Колодного і П. Л. Яроцького.* – К.: Знання, 1999. – 736 с. 4. *Эткинд А.* Хлыст: секты, литература и революция. – М.: Новое литературное обозрение, 1998. – 688 с. 5. *Энгельштейн Л.* Скопцы и царствие небесное. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 328 с. 6. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 40, оп. 47, спр. 2307. 7. ДАХО. Ф. 3, оп. 211, спр. 59. 8. ДАХО. Ф. 3, оп. 151, спр. 15. 9. ЦДІАУ. Ф. 969, оп. 2, спр. 3-6. 10. Исследование скопческой ереси. – Б.м.: б.и., 1844. – 238 с. 11. Журнал заседаний Миссионерского Совета по сектантским делам Харьковской епархии, бывших 2–5 сентября 1896 г. // Вера и разум. – 1896. – Т. 3. – № 22. – С. 561–629. 12. ДАХО. Ф. 372, оп. 1, спр. 516. 13. ДАХО. Ф. 372, оп. 1, спр. 515. 14. *Мироненко А. Д.* Жизнь Алексея. (В поисках лучшей жизни) // Материалы к истории и изучению русского сектантства и старообрядничества. – СПб., 1910. – Вып. 3. – С. 80–155. 15. ЦДІАУ. Ф. 360, оп. 1, спр. 256. 16. ДАХО. Ф. 40, оп. 51, спр. 141. 17. ДАХО. Ф. 3, оп. 242, спр. 43. 18. ДАХО. Ф. 40, оп. 58, спр. 297.